

DOI 10.33099/2618-1614-2022-20-3-4-72-79

УДК 351.852.14::355.13(477)

П. О. Нетьосов,*науковий співробітник науково-дослідного центру
воєнної історії, Національний університет оборони України,***В. А. Гнера,***кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу археології Києва, Інститут археології НАН України,***Б. О. Скопненко,***кандидат історичних наук, завідувач сектору
«Історія України у ХХ ст.» відділу новітньої історії України,
Національний музей історії України*

Музейно-виставкова робота як складова морально-психологічного забезпечення військ на прикладі виставкового проекту Національного університету оборони України «Сталеві полотна»

У статті здійснено спробу дослідження такого важливого інструменту морально-психологічного забезпечення військ, як музейно-виставкова робота. Розглянувши та проаналізувавши реалізований у Національному університеті оборони України виставковий проект «Сталеві полотна», автори роблять акцент на конкретному її аспекті. Публікація містить детальний опис указанного виставкового проекту, особливості його створення та функціонування як складової морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України.

Ключові слова: виставка, морально-психологічне забезпечення, художня робота, Збройні Сили України, російсько-українська війна, музейно-експедиційна група.

© П. О. Нетьосов, В. А. Гнера, Б. О. Скопненко, 2022

Постановка проблеми. За найпоширенішим визначенням, морально-психологічне забезпечення – це система заходів, спрямованих на формування й підтримання високого морального духу армії, морально-психологічного стану й дисципліни особового складу, військового правопорядку, згуртування військових колективів і протидію інформаційно-психологічному впливу противника [1, 2]. У контексті зазначеного музейно-виставкова робота є не лише можливим, а й абсолютно необхідним інструментом морально-психологічної роботи в Збройних Силах України, оскільки саме завдяки його використанню може бути успішно виконане завдання інформаційно-пропагандистського та психологічного забезпечення військ, завдання з культурно-виховної роботи та інформаційно-психологічної протидії.

Від часу здобуття Україною незалежності набуло гострої актуальності питання вдосконалення діяльності військової музейної мережі [3] у зв'язку з беззаперечною необхідністю формування в громадян, насамперед військовослужбовців, відповідних світоглядних переконань, що слугували би справі зміцнення національної безпеки. На сучасному етапі розвитку Української Держави, в умовах повномасштабної війни та неспровокованого вторгнення на терени України окупаційних військ Російської Федерації, доцільно не забувати про важливий відтинок фронту, а саме ідеологічний, або ж фронт суспільної свідомості. Адже успішне ведення інформаційної війни є невід'ємною частиною нашого спротиву. І музейно-виставкову роботу в даному контексті доцільно використовувати як інструмент, а задля досягнення найбільшого ступеня його ефективності важливо аналізувати окремо взяті вже реалізовані виставкові проекти. Зокрема, в рамках даного дослідження пропонується аналіз створеної в Національному університеті оборони України (НУОУ) виставки «Сталеві полотна».

Метою статті є визначення ролі музейної та виставкової роботи в рамках морально-психологічного забезпечення військ на прикладі реалізації виставкового проекту «Сталеві полотна» в НУОУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навіть побіжний аналіз напрацювань, присвячених розвитку музейної справи у Збройних Силах дає підстави стверджувати, що ця тема не обділена увагою вітчизняних науковців. Різним її аспектам присвячені дослідження В. Карпова [4, 5], В. Заяріна, І. Чудновської, В. Москаленка, Л. Міненко [3], В. Машталіра [6], О. Ніжника, І. Поліняки, О. Харивського, М. Троцак, О. Архашельської, О. Тарасенко й ін. Однак наявність значної кількості наукових розвідок та досліджень жодними чином не нівелює потребу у вивченні конкретних виставкових проектів у межах даної теми. Тому аналіз виставкового проекту «Сталеві полотна» в НУОУ, зважаючи на певні особливості морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України в умовах повномасштабної війни

з Російською Федерацією, на думку авторів даної публікації, є своєчасним та актуальним.

Виклад основного матеріалу. Одним з головних завдань, яке постає перед істориком, окрім фахового історичного дослідження, є популяризація історичного знання шляхом його адаптації для можливості сприйняття аудиторією без спеціальної профільної освіти. У рамках цієї роботи важливо зберегти збалансованість між фаховістю й доступністю подачі матеріалу для широкої аудиторії. Це завдання – не з легких, але цілком реально досягти позитивного результату в його виконанні завдяки виставково-експозиційній роботі. Перед дослідником постає проблема навчитися не тільки отримувати інформацію, захвану в музейному предметі, а й уміло подати її цільовій аудиторії. «Це інформація не про музейний предмет як такий, а насамперед про історичний процес, до якого він був причетний. Головне тут – це переклад інформації з мови речей на природний дискурс. Використовуючи музейний предмет в якості джерела, дослідник зустрічається із самою дійсністю без посередника, але оскільки минуле жорстко фрагментоване в музейному предметі, йому необхідно подолати цю фрагментарність на рівні мислення. А це вже залежить від фахового рівня дослідника» [7].

Виставковий проєкт – це не просто демонстрація музейних предметів у певній послідовності. Кожен музейний предмет, який експонується, – це не німий позбавлений інформаційного супроводу матеріальний предмет, це носій інформації, призначення якого – безпосередньо комунікувати із цільовою аудиторією, спонукаючи її до певних питань та роздумів. Адже на відміну від аудіо чи письмового матеріалу візуальні образи сприймаються людиною психікою набагато ефективніше [8, 9].

Облишивши абстрактні формулювання ми маємо змогу проаналізувати конкретний виставковий проєкт, на час підготовки даної публікації доступний до огляду відвідувачів НУОУ.

У рамках виставкового проєкту «Сталеві полотна» художні роботи Сергія Бабія, Олександри Нетьосової, Ігоря Черних та Павла Нетьосова ілюструють перші дні героїчного протистояння українського народу армії загарбників. Елементи броні, що мали слугувати російським окупантам, тепер допомагають справі увічнення подвигу оборонців Києва, героїв українського неба й усіх тих, хто в часи відчаю та безнадії сміливо став на захист рідної землі.

«Полотном» для створення робіт наші художники обрали дещо незвичний матеріал – це уламки ворожої техніки, знищеної Збройними Силами України. Таким чином, те, що, за задумом російських окупантів та їхнього політичного керівництва, було спрямоване на ліквідацію нашої Свободи та Незалежності, завдяки вправній та професійній роботі Сил оборони України стало основою для художніх робіт та мистецьких інсталяцій.

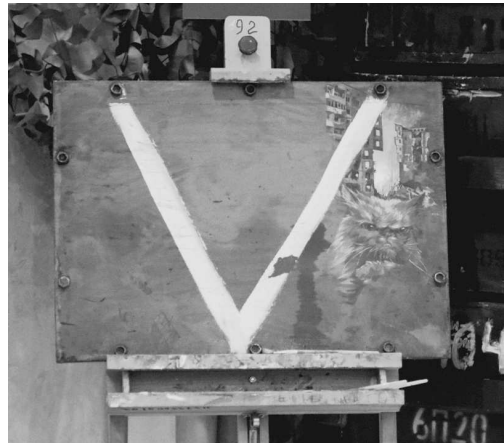

Рис. 1. Художня робота «Глорія UA»

Рис. 2. Художня робота «Аеропорт “Антонов”»

Унікальність виставкового проєкту полягає у використанні для створення художніх робіт та інсталяцій оригінальних елементів ворожої техніки, що були належним чином зафіксовані й атрибутовані під час пошукових робіт, здійснюваних музейно-експедиційною групою при НУОУ [10]. Тож кожна художня робота є частиною конкретного бойового епізоду російсько-української війни. У рамках кожного блоку представлені ілюстрації роботи експедиційної групи та музейні предмети в процесі виявлення та комплектування.

Огляд експозиції виставкового проєкту розпочинається роботою Сергія Бабія [11] «Глорія UA» (рис. 1), створити яку автора спонукала історія про кішку Глорію [12]. На початку травня 2022 р. працівники Державної служби надзвичайних ситуацій урятували кішку, яку помітили на сьомому поверсі напівзруйнованої багатоповерхівки в містечку Бородянка на Київщині. Тварина більше двох місяців провела практично без їжі та води і дивом вижила. Бородянка встояла завдяки героїзму українських воїнів, а врятована тварина повернулася до своїх господарів. Назва картини – «Глорія UA», у свою чергу, натякає на англійський переклад гасла «Слава Україні!», що на сьогодні є офіційним вітанням у Збройних Силах України [13]. Що ж до полотна, яке стало основою

Рис. 3. Художня робота «Аеропорт «Антонов». Бій»

Рис. 4. Фото частини гвинтокрила Мі-8

для роботи, то воно є частиною знищеного неподалік села Копилів Київської області артилерією Збройних Сил України російського танку Т-72Б3 [14].

Наступна робота, представлена в рамках проекту, – «Аеропорт «Антонов»» (рис. 2), також авторства Сергія Бабія. Поряд світлина – кришка люка обслуговування російського розвідувального ударного гвинтокрила Ка-52 [15] з технічним номером виробу «800.06». Сучасну дорогу бойову машину було знищено підрозділом Національної гвардії України неподалік гостомельського летовища 24 лютого 2022 р. Сюжет картини нагадує нам про висадку ворожого десанту в перший день повномасштабного вторгнення. Для російської армії гостомельський аеропорт [16] був надзвичайно важливим. Контроль над ним давав ворогові можливість перекидати додаткові підрозділи повітрям і вести подальші наступальні дії в напрямку Києва. Проте загарбникам не вдалося зреалізувати свої плани. Більшість ворожих десантників була ліквідована Силами оборони України [17].

Полотном для ще однієї роботи Сергія Бабія стала додаткова броня від російського гвинтокрила Мі-8 [18]. Картина «Аеропорт «Антонов». Бій» (рис. 3) ілюструє бій на злітно-посадковій смугі аеропорту. Саме на злітно-посадковій смугі гостомельського аеропорту членами

пошукової групи були виявлені уламки російського гвинтокрила Мі-8 (рис. 4). Щонайменше чотири такі бойові машини були знищені Силами оборони України в районі гостомельського летовища в лютому 2022 р.

Після деокупації Київщини музейно-експедиційна група НУОУ кілька тижнів працювала на території аеропорту «Антонов». Були виявлені тіла двох полеглих у бою захисників України, численні рештки окупантів та значна кількість знищеної ворожої техніки. Найцікавіші її зразки були передані на зберігання до Національного музею історії України у Другій світовій війні, Національного військово-історичного музею України. Частину техніки представлено до вільного огляду в Києві на Кріпосному провулку та Михайлівській площі.

З початком повномасштабної війни сотні російських пілотів взяли участь в агресії проти нашої Батьківщини. Щоденно вони здійснюють злочини проти людяності, виконуючи злочинні накази та завдаючи бомбових і ракетних ударів по українських містах. Тисячі мирних українців загинули від підступних та ганебних дій російської авіації. Безсумнівно, ці злочини не залишаться безкарними. І ті, хто їх скоював, як безпосередні виконавці, так і їхнє керівництво, опиняться на лаві підсудних. Справедливий вирок неодмінно буде оголошений після нашої Перемоги. Проте не всі злочинці доживуть до суду завдяки професійній роботі Сил протиповітряної оборони та українських авіаторів. Саме така доля спіткала пілота, який кермував російським винищувачем-бомбардувальником нового покоління Су-34 [19], знищеного Силами оборони України в районі села Миколаївка Київської області в березні 2022 р. Уламки цієї новітньої російської техніки були виявлені представниками пошукової групи та використані як полотно для роботи Олександри Нетьосової «Заслужена кара» (рис. 5).

Рис. 5. Художня робота «Заслужена кара»

Рис. 6. Художня робота
«Козак Мамай»

Рис. 7. Художня робота
«Світло нашої перемоги»

Рис. 8. Фото уламка снаряда
російської гармати Д-30

Наступна робота – «Козак Мамай» (рис. 6) авторства Олександри Нетьосової виконана на уламку російського броньованого штурмового літака Су-25СМ «Грач» [20] з бортовим номером RF-91961. Літак був збитий пілотами 40-ї бригади тактичної авіації в районі села Вишеград Київської області [21]. Уламки ворожого літака були виявлені в рамках експедиції з комплектування музейного фонду музейно-експедиційною групою НУОУ. Козак Мамай був збірним символічним образом і мистецьким утіленням народних романтичних уявлень про добу козацтва. У народному розумінні козак – це благородний лицар і борець за справедливість. Прагнення справедливості та ностальгічні спогади про славетну минувшину стимулювали народних митців апелювати до цього образу та втілювати його в різних варіаціях. Саме тема боротьби за свободу і справедливість є глибинною в мистецькому осмисленні образу козака Мамаю.

Для наступної інсталяції, представленої у вітрині, Олександра Нетьосова використала частину російського снаряду до гаубиці Д-30 калібру 122 мм, виявленого пошуковою групою неподалік аеропорту «Антонов» у квітні 2022 р. Саме звідси російські військові вели нищівні масовані обстріли околиць столиці України. Але завдяки точній роботі української артилерії позицію окупантів було знищено. Назва художньої роботи – «Світло нашої перемоги» (рис. 7). Не маючи змоги зламати опір Сил оборони України в чесному бою, російські злочинці регулярно вдаються до тактики ракетного терору проти мирних українських міст. Ворог намагається підірвати бойовий дух українців, зламати їхню волю та нав'язати свої умови, позбавивши електропостачання та опалення. «Але росіяни не усвідомлюють того, що наша нація є сильною і згуртованою, як ніколи до цього, і жоден терор не змусить нас шукати компромісу з військовими злочинцями. Свобода і Незалежність мають набагато більше значення, ніж побутовий комфорт... і навіть у непроглядній темряві ми чітко бачимо світло нашої майбутньої перемоги» – так прокоментувала свою роботу художниця Олександра Нетьосова. Поряд представлено фото уламка снаряда російської гаубиці Д-30 калібру 122 мм на час його виявлення учасниками музейно-експедиційної групи (рис. 8).

Основою для наступної роботи, представленої в рамках проекту «Сталеві полотна» стала плита від броньжилета. Картина авторства Ігоря Черних створена на вшанування інженерно-саперних підрозділів Збройних Сил України (рис. 9).

Російська військова агресія проти України розпочалася задовго до 24 лютого 2022 р. Ворог, який вісім років вів проти України гібридну війну, вирішив підступно вдарити всіма наявними в нього силами лише цього року. Але й до повномасштабного вторгнення на терени нашої держави російських окупаційних військ Україна майже щодня втрачала своїх захисників на Донбасі. День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність, відзначається в нашій державі 29 серпня. Цей день тісно

Рис. 9. Художня робота «Сапери НУОУ»

пов'язаний з пам'яттю про іловайську трагедію, а його символом стала квітка соняха. Але в мистецькій інсталяції Олександри Нетьосової квіти соняха набувають дещо нових сенсів – це насамперед продовження нового життя та справедлива відплата, що отримає кожен окупант, який прийшов на нашу землю. Композиційною основою для мистецької інсталяції «Квіти життя» (рис. 10) стали гільзи до російських артилерійських снарядів, виявлені членами музейно-експедиційної групи на території гостомельського летовища у квітні 2022 р.

Наступну роботу не можна вважати предметом живопису, але це жодним чином не нівелює її мистецької цінності. Ідеться про інсталяцію авторства Павла Нетьосова «М'ясо кур в собственном соку» (рис. 11). Основою для композиції стала так звана «ведуча зірка» від знищеної Силами оборони України на території гостомельського летовища російської МТ-ЛВ (БТ-ЛВ) [22] – багатоцільового легкого броньованого транспортера. Чільне місце мистецької композиції «м'ясо кур в собственном соку» займає звичайна м'ясна консерва з пайка, яким харчуються російські окупанти. Проте в символічному плані

Рис. 10. Мистецька інсталяція «Квіти життя»

Рис. 11. Мистецька інсталяція «М'ясо кур в собственном соку»

Рис. 12. Художня робота «Залізні янголи»

абсолютно звичайний на перший погляд предмет є надзвичайно цікавим через наявні на ньому хворобливі гасла російської пропаганди та символи новітнього нацизму – Z та V. Нацистська ідеологія, яка, здавалось би, була переможена в Європі в далекому 1945 р., у новій формі відродилась у сучасній Росії та фактично стала її державною ідеологією [23]. Поряд з консервою до уваги відвідувачів виставкового проекту представлені ідентифікаційні жетони, паспорти та військово-облікові документи російських окупантів.

Сюжет наступної картини пов'язаний з легендарною командою українських пілотів 40-ї бригади тактичної авіації, які з перших днів війни стали на захист неба від російських окупантів. Тому і назва роботи відповідна – «Залізні янголи» (рис. 12). Основою для роботи Сергій Бабій обрав фрагмент російського літака Су-25СМ номер «28» жовтий, що був збитий Силами оборони України неподалік селища Бородянка на Київщині в березні 2022 р. Пошук цього ворожого літака відбувався в червні цього року. Його рештки після багатогодинних пошуків були

Рис. 13. Фото роботи пошукової групи

виявлені музейно-експедиційною групою в лісовому масиві. Поряд з мистецькою роботою представлено фото роботи пошукової групи (рис. 13).

«Полотном» для наступної картини авторства Олександри Нетьосової «Борітеся – поборете!» (рис. 14) стала частина – кришка від фари (рис. 15) – знищеної між селами Кухарі та Олива Київської області ворожої БМП-2 [24]. Її було виявлено членами пошукової групи в липні 2022 р. Поряд з російською бронетехнікою були виявлені награваний окупантами жіночий одяг та білизна, а також обгорілі тіла самих окупантів, що було відповідним чином зафіксовано на фото та відео. Що ж до сюжету самої картини, то в її центрі – Т. Г. Шевченко в однострої Збройних Сил України. У даному випадку апеляція до великого українського поета і митця не є випадковістю. Варто зауважити, що образ Т. Г. Шевченка активно використовували українці в часи боротьби за свою державність. Зокрема його образ і поезія стали символічними для борців за Українську Народну Республіку в 1917–1921 рр. [25]. А майже за сто років Шевченкові ідеї стають в авангарді Революції Гідності та надихають на боротьбу за незалежність і державний суверенітет України з російськими окупантами. «Борітеся – поборете!» – слова, актуальність яких не втрачається з плином часу.

Основою для художньої роботи, що має назву «Кінцева зупинка» (рис. 16), стала додаткова броня захисту гусени танка Т-72Б3, який експонувався в рамках «параду ганьби» на Хрещатику 24 серпня 2022 р. Станом на сьогодні він є частиною експозиції трофейної техніки Національного університету оборони України. На полотні Сергій Бабій зобразив танк Т-80У, знищений артилерією ЗСУ неподалік села Андріївка Бучанського району (фото експонується поряд з художньою роботою). Під час пошукових робіт у квітні 2022 р. також були виявлені речі командира цієї бойової машини – старшого сержанта Р. С. Іслямгалієва, якого імовірно було поранено.

За даними видання Лондонського міжнародного інституту стратегічних досліджень The Military Balance, збройні сили Російської Федерації у 2021 р. мали на озброєнні близько 3300 танків усіх типів, а також 10200

Рис. 14. Художня робота
«Борітеся – поборете!»

Рис. 15. Фото кришка від фари ворожої БМП-2

Рис. 16. Художня робота
«Кінцева зупинка»

танків на базах зберігання [26]. Окрім цієї кількості бронетехніки на зберіганні в Росії залишається досить велика кількість танків старих типів на кшталт Т-62, Т-64, а також Т-54/55. Така кількість броньованих машин є безпрецедентною, і на 2021 рік Російська Федерація посідала перше місце у світі за їхньою кількістю. Але це було до того часу, коли російське політичне і військове керівництво прийняло ганебне, підступне і необдумане рішення віддати своїм військам наказ про перетин державного кордону України. Тепер кількість танків у Росії завдяки Збройним Силам України є суттєво меншою. На час підготовки цього виставкового проєкту втрати танків Росією в Україні перевищили 2900 одиниць. Цієї кількості вистачило би для того, щоб озброїти кілька танкових армій, але вони перетворилися на металобрухт в українських полях.

24 квітня 2022 р. музейно-експедиційна група НУОУ, здійснювала пошукові роботи на місці падіння російського броньованого штурмового літака Су-25СМ «Грач» (за класифікацією НАТО – Frogfoot) біля населеного пункту Вишеград. Було обстежено близько 500 м² місцевості, встановлено чітку траєкторію падіння бойової машини та виявлено уламки з бортовим номером RF-91961 військово-космічних сил Росії. Проведена фото та відеофіксація фрагментів знищеної ворожої техніки та їхнього розташування на місцевості. Зафіксовані технічні номери, нанесені на внутрішніх поверхнях обшивки. Під час пошукових робіт були зібрані предмети для формування тематичних виставок та музейних експозицій. Так, зокрема, хвостову частину літака за сприяння добровольчого формування місцевої громади було передано до Національного військово-історичного музею України (НВІМУ). Це був перший трофей від початку повномасштабного російського вторгнення на терени України, який експонувався у вільному доступі поряд із центральним входом НВІМУ. Частина відкомплектованих музейно-експедиційною групою предметів була використана в рамках підготовки виставкового проєкту «Сталеві полотна». Зокрема фрагмент саме цієї ворожої бойової машини став основою для створення картини Олександри Нетьосової «Привид Києва» (рис. 17).

Основою для художнього сюжету роботи стала легенда про «Привид Києва» [27] – непереможного льотчика, незламного героя, який завдяки своєму професіоналізму та сміливості здобув не одну перемогу над ворогом. Проте насправді «Привид Києва» – це лише красива легенда, за якою стоїть щоденна тяжка робота, особиста мужність і героїзм цілої команди військових льотчиків

Інтерактивна частина виставкового проєкту «Сталеві полотна» представлена у фото та відеопрезентації, що транслюється на моніторі. До уваги відвідувачів пропонуються оригінальні відеохроніки, відзняті самими окупантами під час висадки десанту на гостомельський аеродром, відео та фотофіксація роботи музейно-експедиційної групи, а також світлини, що ілюструють підготовку виставки.

Рис. 17. Художня робота «Привид Києва»

Висновки. Повномасштабна військова агресія, здійснена проти нашої держави Росією, вносить суттєві корективи, а іноді взагалі унеможлиблює музейно-виставкову роботу, ставлячи під загрозу життя співробітників та збереження фондової колекції музейних установ. Тим не менше, навіть в умовах війни експозиційно-виставкова робота є важливим, і досить часто вкрай необхідним, напрямом роботи українських науковців, у рамках якого вирішуються кілька завдань:

- ушанування захисників України та забезпечення належного рівня морально-психологічного забезпечення підрозділів Збройних Сил України;
- підтримка високого морального духу цивільного населення;
- меморіальна функція – вшанування пам'яті полеглих у боях з російськими загарбниками захисників України;
- донесення до світової спільноти достовірної інформації про перебіг російсько-української війни, опір українського народу загарбникам та створення позитивного іміджу України у світі.

Таким чином, особливість виставкового проєкту «Сталеві полотна» полягає в поєднанні конкретних бойових епізодів російсько-української війни з її мистецьким осмисленням. Через предмети живопису, основою для яких слугують оригінальні фрагменти знищеної ворожої військової техніки, досягається фіксація уваги споживачів виставкового продукту на сконструйованому автарами проєкту наративі. Поєднання оригінальності та «історичності» основи для художніх робіт та мистецьких сюжетів, що висвітлюють конкретні епізоди російсько-української війни, дають можливість відвідувачам сприймати експоновані в межах проєкту роботи нерозривно з контекстом їхнього створення.

Приклад реалізації виставкового проєкту «Сталеві полотна» на базі НУОУ не лише яскраво ілюструє можливість використання виставкових проєктів як важливої складової морально-психологічного забезпечення,

а й перспективу використання таких проєктів як інструмента створення позитивного іміджу України на міжнародній арені.

Перелік літератури

1. Ягупов В. В. Морально-психологічне забезпечення : курс лекцій / В. В. Ягупов. – К. : Київський університет, 2002. – 349 с.

2. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підруч. для слухачів, курсантів та студ. вищ. навч. закл. : у 2 ч. – Ч. 1. / Нац. ун-т оборони України, каф. морал.-психол. забезп. діяльн. військ ; за заг. ред. В. В. Стасюка. – К. : НУОУ, 2012. – 463 с.

3. Міненко Л. М. Формування мережі військових музеїв у Збройних Силах України (1995–2013 рр.) [Електронний ресурс] / Л. М. Міненко // Воєнно-історичний вісник. – 2022. – № 38 (4). – С. 100–128. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2020-38-4-100-128>.

4. Карпов В. 100 років з дня створення першого військово-історичного музею в Україні / В. Карпов // Військово-історичний альманах. – 2010. – Ч. 2. – С. 143–148.

5. Карпов В. В. Музейна справа у Збройних Силах України (1996 – 2006) / В. В. Карпов. – К. : ЦМЗСУ, 2007. – 96 с.

6. Машталір В. В. Розвиток музейної справи в системі Міністерства оборони України / В. В. Машталір // Праці Центру пам'яткознавства. – 2012. – Вип. 22. – С. 194–210.

7. Сабов М. М. Музейна експозиція як своєрідна форма наукової публікації [Електронний ресурс] / М. М. Сабов // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – Режим доступу : http://www.museum.dp.ua/article_2015_52.html.

8. Арнхейм Р. В захиту візуального мислення / Р. Арнхейм // Новые очерки по психологии искусства : пер. с англ. – М. : Прометей, 1994. – С. 153–173.

9. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення: стратегіально-семантичний підхід / С. М. Симоненко. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. – 320 с.

10. Виходиш із позицій з повними руками всього, що вибухає та вбиває, – Нетьосов про пошукові роботи у місцях боїв на Київщині [Електронний ресурс] // Громадське радіо. – Режим доступу : <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynu-marafon/vykhodysh-iz-pozytsiy-z-povnyu-rukamy-vs-oho-shcho-vybukhaie-ta-vbyvaie-net-osov-pro-poshukovi-roboty-u-mistsiakh-boiv-na-kyivshchyni>.

11. Грень Т. Митець із душею десантника творить сучасне військово-агітаційне мистецтво [Електронний ресурс] / Т. Грень // АрміяInform. – Режим доступу : <https://armyinform.com.ua/2020/04/05/mytecz-iz-dusheyu-desantnyka-tvoryt-suchasne-vijskovo-agitacijne-mystecztvo>.

12. Барсукова О. Шафа-Глорія повернулася до господарів: як живе врятована кішка з Бородянки [Електронний ресурс] / О. Барсукова // Українська правда. – Режим доступу : <https://life.pravda.com.ua/society/2022/06/2/248918>.

13. Про внесення змін до деяких законів України щодо вітання «Слава Україні! – Героям слава!» [Електронний ресурс] : Закон України від 4 жовтня 2018 р. № 2587-VIII // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2587-19#Text>.

14. Kivimäki V.-P. Tankspotting: How to Identify the T-72B3 [Електронний ресурс] / V.-P. Kivimäki // Bellingcat. – Режим доступу : <https://www.bellingcat.com/resources/2015/05/28/tankspotting-how-to-identify-the-t-72b3>.

15. Ка-52 [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ка-52>.

16. Антонов (аеропорт) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Антонов_\(аеропорт\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Антонов_(аеропорт)).

17. Смородська Д. Бої за Гостомель: ЗСУ розповіли деталі оборони аеропорту [Електронний ресурс] / Д. Смородська // Vgorode. – Режим доступу : <https://kiev.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1205538-boji-za-hostomel-zsu-rozpozvili-detali-oboroni-aeroporту>.

18. Мі-8 [Електронний ресурс] // Мілітарний. – Режим доступу : <https://mil.in.ua/uk/articles/mi-8>.

19. Михеев А. Су-34 / А. Михеев, А. Фомин. – М. : Любимая книга, 1995. – 56 с.

20. Mladenov A. Sukhoi Su-25 Frogfoot / A. Mladenov. – Botley, Oxford : Osprey Publishing, 2013. – 64 p. – (Air Vanguard ; AVG 9).

21. Як до Києва везли уламки збитого російського Су-25. Відео [Електронний ресурс] // Новинарня. – Режим доступу : <https://novynarnia.com/2022/05/02/yak-do-kyeua-vezly-ulamky-zbytogo-rosijskogo-su-25-video>.

22. Лёгкий многоцелевой гусеничный транспортёр-тягач МТ-ЛБ : техническое описание и инструкция по эксплуатации : 6.00.001ТО / Министерство обороны СССР, Главное автомобильное управление. – 4-е изд., доп. – М. : Военное издательство, 1985. – 447 с.

23. Мараєв В. Рашизм, або чому росіяни – нові нацисти [Електронний ресурс] / В. Мараєв, Ю. Білик // Вокс Україна. – Режим доступу : <https://voxukraine.org/rashyzm-abo-chomu-rosiyany-novi-natsysty>.

24. Боевая машина пехоты БМП-2 : техническое описание и инструкция по эксплуатации : часть I / Министерство обороны СССР, Главное бронетанковое управление. – М. : Военное издательство, 1987. – 247 с.

25. Українська революція і державність: (1917–1921 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського ; голова редкол. Л. А. Дубровіна. – К. : НБУВ, 2018. – 817 с.

26. The Military Balance 2021 / The International Institute for Strategic Studies ; editor James Hackett. – Abingdon, Oxfordshire : Routledge, 2021. – 504 p.

27. Лоуренс П. Привид Києва. Як народилась легенда, яка підняла дух українців [Електронний ресурс] / П. Лоуренс // BBC News Україна. – Режим доступу : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61291455>.